

Bodor Péter (szerk.) (2013)

Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv

Budapest: L'Harmattan

BEVEZETŐ

A recenzált könyv¹ nem csak hiánypótló a maga műfajában, hanem a kvantitatív módszertanok explicit „ellensúlyának” formálásával, a kvalitatív sokszínűség felmutatásán túlmenően, rámutat a kvantitatív episztemológiának a társadalmi valóság megragadására vonatkozó inherens korlátaira. Az olvasókönyv tehát nem kizárólag ugyanazoknak a társadalmi jelenségeknek az alternatív megközelítésmódjait szedi csokorba, hanem a „narratív” vagy korábbi nevén a „nyelvi fordulat” révén eltérő társadalmi tapasztalati teret körvonalaz – legyen szó bármilyen módszertani elkötelezettségről. A szerkesztő felelőssége az olvasók meggyőzése arról, hogy a bemutatott szövegek nem önmagában a csinosan és biztonságosan lehatárolható sajátos „kvalitatív iskola” módszertani technicizálásáról adnak számot, inkább a társadalomtudományi társadalom-felfogás újrakonstruálásáról, amely épp itt történt meg. A recenzens megítélése szerint a kézikönyv felnőtt ehhez a feladathoz, főképpen a szöveg egészében referenciapontként szolgál legelső Garfinkel-tanulmány révén. Noha a könyv kiindulási pontokat kínál a társadalomtudományokon belül mind a pszichológia, szociálpszichológia, mind a szociológia felé, amint azt Bodor Péter megjegyezte szerkesztői bevezetőjében, jelen recenzió a recenzens szakmai háttérének megfelelően mégis elsősorban a szociológiai implikációkra fog fókuszálni.

Szociológiai perspektívából még a részletesebb ismertetés előtt érdemes kitérni a hazai társadalomtudományi, elsősorban szociológiai oktatás alapművének számító Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* c. általános módszertani könyvére (2003). Babbie első pillantásra meglehetősen előnyös képet fest a kvalitatív terepmunkáról, részletesen ismertetve az alább tárgyalandó garfinkeli etnometodológiát (Babbie 2003:325), a lehorgonyzott elméletet (Babbie 2003:327), a szemiotikát (Babbie 2003:418), a fókuszcsoportot (Babbie 2003:340), a résztvevő megfigyelést (Babbie 2003:316), a konverzációelemzést és -átírást (Babbie 2003:418), az interjúkészítést (Babbie 2003:336), illetve a recenzió elemzésében felhasznált burawoy-i kiterjesztett esettanulmányt (Babbie 2003:329). A könyv tehát a *Szavak, képek jelentés*-hez hasonlóan

¹ A továbbiakban „Szavak”, a külön meg nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

széles körűen és példákkal gazdagon illusztrálva mutatja be a kvalitatív megközelítésmódok és technikák használatát, egyértelműen elismerve előnyüket pl. a társadalmi jelenségeknek természetes közegükben való – a kvantitatív iskolához képest – mélyebb megismerésében, innovációban, indukció és dedukció összekapcsolásában, nagyobb mérési érvényességben stb. (Babbie 2003:316, 319, 345).

Sőt, szó esik a kvalitatív kutatás „reflexivitásáról”, a társadalmi valóságot preformálnak, „ott lévőnek” tekintő pozitivisták és a schützi konstruktivista felfogás különbségéről (Babbie 2003:325). Mi hát a különbség Babbie-hez képest, amely *mainstream* összefoglaló munkaként ilyen jóindulattal és kiegyensúlyozottan közelíti meg a témát? A különbség látszólag nüansznyi, mégis fontos következményeket hordoz. Habár *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* nem igazán foglalkozik a kvalitatív gyakorlat kvantitatív kutatásokat kiegészítő, valamelyest degradáló szerepkörével, a tárgyalás módja mégis a kvantitatív irányzatot implikálja „a” tudományként, hiszen a kvantitatív kutatás folyamatának ismertetése teszi ki a könyv terjedelmének felét és fő értelmezési gerincét, míg a kvalitatív terepmunka terjedelmileg is kisebbségi álláspontként jelenik meg. Ennél is problematikusabb azonban, hogy Babbie szerint a kvalitatív technikák jó részét már évszázadok óta használják, lényegében „természetes tevékenységek”, gyakorlásukhoz nem igazán szükséges szervezett kutatási gyakorlat, azaz a „know-how” elsajátításához egyedül „hozzákezdhetünk akár most azonnal” (Babbie 2003:343). Ez a naiv nézet meglepő a szerteágazó kvalitatív „paradigmák” érdemleges ismertetése mellett, fő hibája azonban mégiscsak az, hogy elvétí azt a „csendes metodológiai forradalmat” (Denzint és Lincolnt idézi Bodor, 7), amely nem csak a kutatási technikák változásában nyilvánul meg, hanem a kutatási gyakorlat társadalmi valóságot konstruáló aktív beavatkozásként való felfogásában, és ebből az új szemléletből szükségszerűen következő permanens kutatói önreflexióban.

KULTURÁLIS ÉS PSZICHOLÓGIAI IDIÓTÁK

A legelső szöveggként Harold Garfinkel: *A mindennapi tevékenységek rutin-háttérének vizsgálata* (15-52) meglehetősen zavarba ejtő, mivel a szakmai olvasót is komolyabb kihívás elé állítja a mindennapi élet szokatlan meta-értelmezési szóhasználata és szempontrendszer. Így nehéz eldönteni, a könyv célközönsége elsősorban ezoterikus érdeklődésű egyénekből áll, vagy, mint később kiderül, a társadalomtudományokkal akár laikus szemszögből ismerkedők számára is fogyasztható-e. Garfinkel a hétköznapi emberek és társadalomkutatók számára egyaránt adott primer valóság vagy rend létrejöttét vizsgálja, mivel ez mind a hétköznapi cselekvés, mind a társadalomelmélet által magyarázni kívánt cselekvés és társadalmi struktúrák létrejötte szempontjából alapvető jelentőségű. Ugyanakkor a szociológusok a mindennapi életet vagy a kutatás „természetesen adott” kiindulópontjának veszik vagy egy elméleti reprezentációra redukálják, konstrukciójának vizsgálata nélkül (16), így hibás magyarázatát adják a stabil cselekvési mintázatoknak és a cselekvések társadalmi struktúrákhoz fűződő viszonyának (43). A szerző szerint (a továbbiakban külön jelzet nélkül a „szerző” adott tárgyalt szövegrész írójára utal) a hétköznapi világ standardizációja nem vezethető le a szociológiaelmélet által megjelölt társadalmi struktúrákból mint okságból, mivel e struktúrákra éppen a hétköznapi rend termékeként kell tekinteni (43). De a rend nem magyarázható bizonyos témákra vonatkozó, előre kialakított közös értelmezési keretekkel, explicit megállapodásokkal sem (17), hiszen a hétköznapi diskurzusok szerveződését vizsgálva a diskurzusba belefoglalt események és értelmezésük sajátos nyitottsága tűnik ki. Egyrészt a kifejezéseknek nincs adott használatától független előre rögzített jelentésük, értelmüket a diskurzus más-más időbeli vonatkoztatási pontjai határozzák meg, sőt a jelentések ilyen progresszív alakulását a résztvevők kívárlják és elvárják, emellett a jelentések értelmezéséhez sokszor a közvetlen kontextuson kívül eső, előzetes háttér-tudás szükséges. De a diskurzusban

értelmezett események is homályosak, mivel meghatározottságuk a múlt és a jövő egyéb eseményeihez, lehetőségeihez képest alakul (20). A „determinációsan nyitott diskurzus” értelmezett tárgya tehát jelentések és események időben folyamatosan kibomló, változó kölcsönhatásaként jön létre, ily módon nem lehet előzetes konszenzusra jutni események és hozzájuk társítható egyértelmű jelentések időben elrendezhető, egymásra következő láncolata mentén – az „előzetes megállapodás hipotézis” alapvetően csak a szigorúan racionális diskurzus sajátosságait elégíti ki (20).

Mikroszinten ezért azokat a „normalizáló” aktusokat kell vizsgálni, melyek révén az emberek az egyedi eseményeket, személyeket és cselekvéseket stb. a valóság részévé teszik valamilyen létező, ám feltáratlan kollektív értelmezési gyakorlat során. Ennek érdekében az etnometodológia olyan hétköznapi interakció-sorozatokat tervezett, melyek az interakciókat irányító „beavatottak” és a célszemély „kívülállók” számára egyaránt mesterséges zavart keltettek a köztük zajló hétköznapi interakciók folyamatában, ezáltal felfedve az interakciók hétköznapiságához, azaz a „normalizációhoz” fűződő gyakorlatban „láthatatlanul” érvényesített és szankcionált elvárásokat. Ezek a rejtett háttérbeli elvárások képezik a normalizációs cselekvések valódi értelmezési sémáit. Ilyen volt például az „albérlő-gyakorlat”, amikor Garfinkel tanítványai saját családtagjaikkal formális „albérlőkként” viselkedtek, eltekintve a résztvevőkkel közös tudástól, megszokott eseményeket összekötő szokásos „értelmezési textúrától”, összefüggésektől. A beszámolók szerint a jeleneteket valósággal „szétrobbantotta” a családtagok heves érzelmi reakciója, rávilágítva a hétköznapi elvárásoknak a társas érzelmek szabályozásában játszott szerepére, a társas struktúrákkal (itt a családdal) való összefüggésükben (26). A gyakorlatok többsége mind a „beavatottak” mind a kívülállók számára érzelmi destabilizálódással járt, emiatt a „beavatottak” is néha elvesztették a beszélgetések fonalát, azaz a normális rendtől való elidegenedés az interakciók elvárt tényezőikön alapuló szabályozásának érzelmi és értelmi összhangját zavarta meg. Az elvárások megszegésére – a kvázi kísérletekről mit sem tudó – családtagok háromféleképpen reagáltak: az új magatartást nem fogadták el érvényesnek (viccnek tekintették), érvényes, de rejtett háttér-értelemmel ruházták fel (milyen okból cselekszik furcsán a „beavatott”), illetve érvényes és értelmes cselekedetnek tekintették, visszavezetve valamilyen azonosítható motívumra. De minden esetben szankcionálták a családi elvárás-textúrától való eltérést, nem fogadták el a magyarázatokat, visszavonultak az interakciótól vagy megpróbálták elégtételt venni (26).

Az interakciós gyakorlatok feltárták, illetve igazolták a Schütz által megfogalmazott normalizációs determinációkat. Egy esemény, a csak rá jellemző determinációktól függetlenül, sajátos determinációknak kell, hogy megfeleljen a normalitás részeként (33). Többek között például adott eseménynek csak azok a jellegzetességei számítanak a rend részének, amelyek „objektívak”, amelyeket „bárki” láthat, tehát nem szubjektívan egy szemtanúhoz rendeltek. Ezen esemény determinációi bármely szemtanú esetében egyezők lennének (megfigyelők felcserélhetősége). Egy tárgy megjelenése és egy szemtanú által a tárgy intencionalizált kifejezése között szankcionált, elvárt megfelelés található, például az asztalon lévő almát mindenki almának neveze és kezelje, legalábbis kiindulópontként, amennyiben később „körte” mivolta mellett érvelne.

Garfinkel tehát a hétköznapi rend dekonstruálásával nem annak „objektivitását” vonta kétségbe, (sőt, az interszubjektív „objektivitás” a normalizáció része), hanem annak ontológiai státuszát. A társadalmi struktúrák alapjául szolgáló hétköznapi stabil cselekvés-koordinációkat és ezek feltételeit a hétköznapi rend háttérbeli elvárásainak cselekvésbeli kikényszeríthetősége teremti meg. Azaz a „valóságos társadalmat” vagy társadalmi valóságot az elvárásoknak való motivált engedelmesség hozza létre, azokkal a feltételekkel összefüggésben, melyek a motivált engedelmesség és háttérbeli textúra illeszkedését szolgálják (30-31). Ezek közé a feltételek közé tartoznak a társadalmi strukturális jellemzők is, de nem a szociológiai vagy pszichológiai

társadalomelmélet egyoldalú felfogásában, melyet a cselekvők „ítéletalkotási idiótaként” való megjelenítése tükröz a legjobban. A szociológiai „kulturális idióta” emberképe ugyanis a társadalmi valóságot a tartós struktúrák által determinált cselekvők és cselekvések által létrehozottnak tételezi. Hasonlóképpen a „pszichológiai idióta” belső predispozíciók által kondicionálva választja ki a stabil társadalmat eredményező cselekvéstípusokat. Következésképpen a standardizációból kiindulva gondolják el a cselekvéseket és következményeiket, figyelmen kívül hagyva a hétköznapi rend „társasan standardizált és standardizáló” elvárt háttérbeli jellemzőit, melyek révén a cselekvők valójában „common sense” racionalitásukkal aktívan hozzájárulnak a standardizációhoz, végső soron a társadalmi struktúrákhoz (16, 43). Ahogyan egy későbbi tanulmányban Heath idézi Garfinkelt: „a 'társadalmi tények objektív rendjét' folyamatosan maguk a résztvevők teremtik meg (...) pillanatról pillanatra történő megteremtésében soha sincs 'szünet'” (280). Máshogyan fogalmazva: a társadalmi valóság „objektivitása” létezik ugyan, de nem elsősorban készen kapott struktúrákban vagy predispozíciókban, hanem egy objektivációs folyamat eredményeként; nem „tárgyszerűségében” objektivált elsődlegesen, hanem folyamat-áramlásként ragadható meg, dolgok, személyek, cselekedetek stb. folyamatos mérlegelő besorolásaként, amely rendként visszahat a besoroltakra. A társadalomelmélet egyoldalúsága a cselekvők autonóm döntése – objektív rend – cselekvők körkörös ciklusának csak egy pontját ragadja meg, a cselekvők döntését a cselekvések standard jellemzőkhöz való hozzárendeléséhez képest „epifenoménnak” tekintve (43). Módszertani szempontból a hagyományos pozitivisták megközelítései eszközei a társadalmi helyzetek stabil, fenti értelemben egyoldalú tulajdonságainak mérésére alkalmasak elsősorban, ezzel megismerési horizontjuk a „kint lévő” valóságra korlátozott, a „folyamat-valóság” helyett, s a helyzet tovább bonyolódik, amikor a kutató megismerőként maga is „beavatkozik” az általa vizsgált dinamikus valóságba.

A Garfinkel-szöveg után következő tanulmányok tekinthetők úgy, mint amelyek két fontos hallgatólagos vonalon viszik tovább az előbbi által felvetett alapkérdéseket: milyen ez az „új” társadalmi valóság, illetve milyen megközelítésmódokkal, adatokkal ragadható meg? A két aspektus együtt jelöli ki a társadalomtudományi megismerés tudománytörténetileg változó tapasztalati terét.

SZEMLÉLETI HORGONYOK

A következő két szöveg, Erving Goffman: *A terepmunkáról* (Szavak 53–60) és Kathy Charmaz: *Lehorgonyzott elmélet* (61–94) biztosítja az olvasót, hogy a tanulmánykötet kevésbé ezoterikus, nagyon is használható a részletes kvalitatív kutatásgyakorlat technikai részletekbe menő megismerésére. Goffman rövid, eredetileg hangfelvételen létező, előadása a terepen végzett résztvevő megfigyelés alapvető feltételeit taglalja a terepre való bekerülés és az adott helyszín kiaknázásának vonatkozásában. Értelmezésében a terepmunka a kutató személyének és társadalmi helyzetének alárendelése a vizsgálni kívánt csoport körülményeinek az adatgyűjtés érdekében (54), ami egyet jelent a kutatói attitűdbeli és segédeszközi-tárgyi „lemeztenedéssel”, hiszen így válik tényleg ráutalttá-ráhangolttá a megismerni kívánt világ feltételeire (56). A sikeres beilleszkedéshez nem csak a társadalmi ranglétra alsó részéről érdemes nekivágni, hanem meg kell tanulni az éppen szükséges mennyiségű, mégis a későbbi értékeléshez bőbeszédű jegyzetelést, miközben még a terepen ellenőrizni kell az információk hitelességét (58–59). A goffmani szöveg voltaképpen a társadalmi valóság feltárásának kezdeti lépéseit adja meg, ahogyan a kutató „idegenként” nekilát egy számára ismeretlen környezet feltérképezéséhez. Ezzel implikálva, hogy nincs egy egységes, mindenki által osztott „hétköznapi élet”, nem beszélve annak korábban említett hipotetikus konszenzualitásáról, hanem

kutatóként egyáltalán nem hétköznapi feltárandó hétköznapiságok sokaságával állunk szemben a társadalmi tér különböző pontjain.

Charmaz cikkére térve: a lehorgonyzott elmélet bemutatásában, magának az elméletnek a '60-as évekbeli születésében explicite megjelenik a hagyományos pozitivisták módszertan ellenpontozása, a kvalitatív kutatás mint egyenrangú, legitim megismerési mód szisztematikus kidolgozási igénye (64). A lehorgonyzott elmélet lényegében a kvalitatív kutatás elméleti eredményekhez vezető folyamatának, szakaszainak és megismerési műveleteinek pontos menetrendjét fogalmazza meg. A kvantitatív megközelítésmódokhoz képest azzal a fontos különbséggel, hogy az adatgyűjtés és adatelemzés szakaszai párhuzamosak, az elemzési kódokat és elméleti kategóriákat elsősorban az adatokból alakítják ki, nem előzetes elméletek alapján, noha minimális elméleti előfeltevésekkel a lehorgonyzott elmélet kutatói is élnek (62). Adattípusként bármilyen forrás szóba jöhet az interjútól a különféle írott vagy audiovizuális anyagokig, a lényeg a megfigyelések „sűrű leírása” meghatározott technikák alkalmazásával (68). A kutató az adatokat, megfigyeléseket feljegyzéseiben rögzíti, majd ezeket több szintű elemzés alá veti. Első körben „sorról sorra” kódol, azaz minden egyes megfigyelési állítási sorban szereplő eseményt, cselekvést stb. egy neki megfelelő kódolási „sorba” ír át, az adatokra közvetlenül támaszkodó kód-kategóriákat használva (74). Ezt követi a „fókuszált kódolás”, melynek során egyes átfogóbb, meghatározóbb kódokat a kutató kiemel és az adatok és kódok magasabb szintű szintetizálására alkalmas kategóriaként kezel, a kategóriákat pedig nagyobb adatsorok elemzéséhez használja fel (77–78). Harmadik körben „memók” készítése történik a meglévő adatok, kódok és kezdeti kategóriák átfogóbb elemzéséhez; a cél a kategóriák tulajdonságainak, előfeltevéseinek, módosulásának és egymáshoz való viszonyának tisztázása a végleges analitikai keret kialakításához (82). A „memókból” levont következtetések alapján kerül sor az ismételt, immár „teoretikus” mintavételre a végső elméleti kategóriák adatokkal való feltöltéséhez, változataik feltárásához – ez a lépés nem az eredmények magasabb általánosíthatóságát, hanem az elemzés finomítását szolgálja (83). Ezt követően kezdhető el a végleges elemzés és elméleti keret kialakítása, amely ebben az esetben nem teljes, formális elméletekhez vezet, hanem elsősorban alapvető, már ismert szociológiai vagy pszichológiai generikus folyamatok elméleti kiegészítéséhez (79, 88). A megközelítésmód fontos hozadéka, hogy az adatokra és az adatok generálására kétirányú folyamatként tekint, amely a megfigyelő és megfigyelt interakcióját tükrözi (67). Az iterációs kutatási lépések pedig lehetővé teszik a megfigyelt alanyok nyelvének és gondolatainak mélyebb megértését olyan társadalmi jelenségek vonatkozásában, melyek megragadásához még nem áll rendelkezésre kellően kifinomult szakmai nyelv (72). Következésképpen a lehorgonyzott elmélet egy lehetséges választ ad arra, hogy a gyakorlatban hogyan szakadjunk el a Garfinkel által problematikusnak tartott elméleti konstruktumoktól a hétköznapi jelentések segítségével. Mindemellett pontos iránymutatással lát el a terepen végzendő „sűrű leírás” és elemzés vonatkozásában, miután a kutató a Goffman által leírt módon belépett és kialakította társadalmi státuszát a terepen.

Rod Watson: *Etnometodológia és szövegelemzés* (95–116) tanulmányában a narratív fordulat első definícióját adja azzal, hogy elveti a nyelvet a világ folyamatainak semleges és torzításmentes tükröként kezelő hagyományos felfogást. Edward Rose nyomán a szavak és a világ nem különálló többé, nem létezik a szavaktól független valóság mint „magánvaló dolog” (96). A szöveg Smith szerint aktív, strukturáló szerepet játszik a társadalmi cselekvés szervezésében és befolyásolásában, legyen szó a szövegek belső szerveződéséről vagy befogadásáról (101). A szöveg egyszerre hordoz előzetes implikációkat egy konkrét olvasat vagy olvasatok előkészítéséhez, és egyszerre a tényleges olvasási gyakorlat során aktivált jelenség, amely befogadói tevékenység a szöveg szerveződését az adott kultúra bonyolult értelemdadási eljárásaival dolgozza fel (104). A nyelvi üzenet tehát strukturált és strukturáló jelenség a befogadás aktív folyamatában, sőt szerepe nem választható el a hétköznapi cselekvésektől.

Cselekvéseink ugyanis „textuálisan közvetítettek”, az emberek nem csak megfigyelik a jeleket, hanem beépítik az azt követő cselekvéseikbe és így tovább. Mivel pedig a cselekvések és interakciók bonyolult módon hangolódnak össze, szerveződnek, textuálisan közvetített magasabb szintű társadalmi szerveződésekről beszélhetünk (110). A társadalomtudományok ezért a hagyományosan a magaskultúra termékeire használt szövegelemzést a narratív fordulat révén kiterjeszthetik a cselekvések hétköznapi értelmezésére, beleértve saját megismerési eljárásaikat is. A szociológia és általában a társadalomtudományok erőteljesen ráutaltak – vizsgálati tárgyuk révén mindenképpen – a hétköznapi nyelvhasználatra, a szakterminológiák jelentős része a hétköznapi nyelvből származik. Ezzel a szakmai nyelv kettős függésbe kerül a végső metanyelvtől. Egyrészt közvetve függ az elemzés során a természetes nyelv deskriptív és egyéb használt nyelvi funkcióitól, közvetlenül pedig a hétköznapi jelenségek megragadásához használható nyelvi értelmezési kereteitől, melyek azonban egyúttal magát a tudományos gyakorlatot is strukturálják (97). Erre jó példa a párbeszédelemzők átírási gyakorlata, amely kifinomultsága ellenére az eredményeket megelőzően implicál és sugall bizonyos jelentéseket hétköznapi struktúrájával, a tulajdonképpeni etnográfiai elemzés előtt (100). Ezzel a szociológiai módszertant az ismeretlen vagy kevésbé ismert hétköznapi nyelviség formálja, garfinkeli megfogalmazásban a társadalomtudományi kutatás hétköznapisága vagy hétköznapi rendhez való nyelvi illeszkedésé problématiszálódott. Watson a garfinkeli rend-értelmezést a hétköznapi cselekvéseket tekintve is továbbvitte, amennyiben a cselekvések látens hétköznapi nyelvi szerveződésére is rámutatott. Charmaz-ra visszautalva pedig az átírásról derült ki, hogy a kutatói és a megfigyelt hétköznapi nyelvhasználat tudatos (kvalitatív) fogalmi egyeztetése csak a reflexió első szintje, a fogalmak explicit egyeztetése ugyanis a kutatási módszertan és a hétköznapi nyelvhasználati textúra látens illeszkedésén nyugszik. Ezzel együtt a tudományos és hétköznapi nyelvhasználat összefüggése és kölcsönös használata nem kérdőjeleződik meg, sőt nemcsak jogos, hanem szükséges feltétele a társadalomtudományi megismerésnek, azonban fel kell adni mind általában a nyelv, mind a szűkebben vett szakmai nyelv semlegességéről és bizonyos eljárásokkal kiküszöbölhető „torzításmentességéről” vallott hagyományos felfogásokat. A nyelv bevonásával pedig a garfinkeli hétköznapi rend természete is sokrétűbbé, még feltáratlanabbá vált.

Az első három szöveggel elérkeztünk a kézikönyv első általános szemléleti jellegű részének végéhez. A további tanulmányok tárgyukat és megközelítésmódjukat tekintve is specifikusabb módszertani irányzatokkal ismertetnek meg – mondhatni párosával: az interjúkészítés a strukturált interjú és az élettörténeti interjú felől is megközelíthető; az élettörténet-kutatás a történetmesélés gyógyító hatásával egészül ki; a fókuszcsoporthoz általános használatát árnyalja a csoportokban folyó mélyebb nyelvi dialógus feltárása; a párbeszédelemzés alkalmazását az átírás konkrét módszertani útmutatója teszi lehetővé két külön cikkben. Végül a nyelven kívüli, elsősorban vizuális kontextus vizsgálatára ad módot a videó- és szemiotikai elemzés.

AZ INTERJÚ MINT „TARTÁLY”

A könyv talán második legfontosabb szövege Holstein és Gubrium: *Az aktív interjúkészítés* (117–138) című tanulmánya a leghétköznapiabb kutatási technika valóság-konstrukciós hatásának bemutatása miatt. A hagyományos interjúkészítés a válaszadót a „szennyezetlen” válaszok „tartályának” tekinti, amelyből megfelelő módszerekkel kiemelhető a helyes válasz (121), azonban maga az interakció és a kontextus különféle elemei a torzítás lehetséges forrásai, kiküszöbölésükre szolgál a „3R”-ből kettő, az érvényesség (*reliability*) és a megbízhatóság (*replicability*). A torzító tényezők közé tartozik maga a válaszadói szubjektum, ha a pozitivisták iskolából indulunk ki, az etnometodológia konstrukcionista hozzáállása ezzel ellentétben tudást a résztvevők társas konstitúciójának eredményként fogja fel, az interjú egészét pedig ennek előállítási helyszínévé. Cicourel

sarkosabb megfogalmazásában: az interjúk mindenfajta óvintézkedés ellenére a valóság értelmezésének „*partikuláris módját erőltetik a válaszadókra*”, a kérdezők aktív közreműködésével (118). A szerzők szerint ezért a szubjektumot és a kontextus kontingenciáit nem torzító tényezőkként kell tekinteni, hanem éppenséggel rájuk építve a valóság teljesebb, többféle konstrukcióját lehet előhívni a megkérdezettből (135). Miközben a hagyományos interjúkészítés semlegesítő gyakorlatai a „mi”, azaz a tartalom szempontjaival írják felül a „hogyan”, azaz az adatok előállítását, az „aktív interjúkészítés” a kettő egyensúlyára törekszik. A kutató kontrollált aktív beavatkozásával nem csak az adatok konstrukcióját, hanem többféle, egymással és a környezettel is összekapcsolódó aspektusát hozza felszínre (128, 135). Ithiel de Sola Pool alapján az interjú helyzete „*interperszonális dráma alakulóban lévő cselekménnyel*” (126), melynek egyik felét az interjúer előzetes témája, kérdései stb., másik felét pedig a kérdezt élletrajza, aktuális élethelyzete stb. adja, a kialakuló jelentés pedig előbbieket tartós értelmezési egyensúlyából fakad (127).

A strukturált és strukturáló interjút találóan jellemző dramaturgiai metaforából kiindulva, talán nem túl merész analógiaként az interjú helyzete és apparátusa (mindazt, amit az interjú felhasználásáról, az interjút megelőző és azt követő eljárásokról és felhasználási módjairól tudunk) Hayden White alapján a magyarázni kívánt társadalmi jelenségek „*cselekményesítéseként*” is felfogható (White 2006:868). Máshogyan fogalmazva az interjúk különféle formái, felfogásai, de lényegében bármilyen tudományos megismerési helyzet, eszköz az általa reprezentált valóságot vagy eredményeket más-más dramaturgiai forma révén magyarázza, formától függően a társadalmi valóság diakrón vagy szinkrón megjelenítését eredményezve. A kitekintés azért is bizonyulhat hasznosnak, mivel a hagyományos interjú-helyzet etnometodológiai kritikája és dekonstrukciója véglegesen delegitimálni látszik a „tartály-felfogást”. Miközben maguk a szerzők szolgáltatnak bizonyítékot ennek ellenkezőjére, amikor azt írják: „*az emberek nagyrészt úgy vélik, hogy ha ki akarnak deríteni valamit a másik érzéseiről, gondolatairól, cselekedeteiről, egyszerűen fel kell tenniük a megfelelő kérdéseket, és így hozzájuthatnak a másik 'valóságához'*” (120). Ha ez így van, és a szociológiai gyakorlatoknak a hétköznapi interakciókra való ráhagyatkozását nézzük, akkor meg lehet védeni a hagyományos megközelítésmódokat episztemológiai szinten, hasonlóképpen White-hoz, aki az eltérő dramaturgiai formákat egyformán legitim magyarázati módokként kezeli (White 2006:871). A hétköznapi emberek közötti kérdés-felelet interakciók is számos esetben „tartályként” kezelik a válaszadókat, nem foglaloznak a szubjektív-szubjektum „konstrukcióval”, egyszerűen a válaszolók „tartályszerű” ön-reprezentációs – értelmező készségeinek használatát várják el. Egyszerűen a garfinkeli elvárás háttérhez jutunk vissza, kibővítve azt a cselekvésen túli beszéd-interakciókra. A válaszadók bizonyos társadalmi helyzetekben voltaképpen hozzászórtak a „tartály-működéshez”, és így információ-szolgáltatásuk is maximálisan releváns lehet meghatározott adatok vonatkozásában a hagyományos interjú-helyzetben.

A valóság (valóságról szóló adatok) másfajta, eredményként való konstruáltságának aspektusára helyezi a hangsúlyt Ken Plummer: *Élettörténet-kutatás* tanulmánya (139–156). Az élettörténet-kutatás marginális, átlagos emberek vagy kiemelkedő történelmi személyiségek révén világítja meg a társadalmi rend rutin vagy éppen ellenkezőleg, rutinton túlnövő, nagy horderejű jelenségeit (140–142). Az érvényesség és megbízhatóság sajátosan vetődik fel az élettörténet autenticitása és az azt befolyásoló kontextus viszonyában (146). A kutató ilyen szempontból vizsgálja az alany közlésének „valódiságát” (pl. kerül-e valamilyen témát), a kutató személyének (pl. a kutató kora, neme) és a köztük lévő interakciós feltételeknek (pl. nem-verbális viselkedés, fizikai környezet) az élettörténeti interjú felvételére gyakorolt hatását (147). Utóbbi szempontok lényegében az „aktív interjú” adat-konstituáló tényezőit vagy konstrukciós potenciálját bontják ki részletesebben. Emellett az élettörténeti módszertannál sokkal élesebben elválik az adat-konstrukció két oldala, a kutatói analitikus narratíva és az adott személy által közvetlenül

elbeszél vagy dokumentumokban prezentált élettörténet. Plummer ennek szemléltetésére külön „kontaminációs” skálát hozott létre (152). Miközben megközelítésmódja rezonál a fent említett „tartály”-elképzeléssel, azonban itt mégsem az adatok vagy valóság valamifajta végső letisztult és egyedül lehetséges formájáról van szó, hanem két legitim, egymástól eltérő konstrukciós forrás megkülönböztetéséről. Az adatok szereplők által konstruált volta az eredmények prezentálásában is tisztán tükröződik, a közlés formája valójában nem választható el az eredmények értelmezésétől sem. Az élettörténeti dokumentumokat vagy beszámolókat lehet (látens szelekciós szempontok alapján) önmagukban, minimális szerkesztéssel vagy kommentárokkal, utólagos megjegyzésekkel egyaránt közölni (151). Plummer szerint a szerzőknek kifejezetten ügyelniük kell az írásbeli stílusra, mivel nézőpontjuk, közlési formájuk kihat az egész történet narratív értelmezésére (152), s itt visszajutunk a white-i narratíva-szervezés magyarázati formákként való felfogásához. Azaz, a narratív fordulat kapcsán meglehetősen érdemes átgondolni a társadalomtudomány bevett közlési formáit, hiszen azok kihathatnak az eredményekre magukra. Különösen érdekesítő a pozitívista iskola természettudományos közlési műfajokat követő gyakorlata, hiszen nem csak a kutatási helyzet formája, hanem az eredmények uniformizált közlési formája is kijelölheti a társadalmi valóság megismerési horizontját – természetesen azzal együtt, hogy minden itt vizsgált kvalitatív irányzat szintén többé-kevésbé uniformizált diskurzusokkal rendelkezik.

Gabriele Rosenthal: *A történetmesélés gyógyító hatása* (228–248) című tanulmányban lényegében az „aktív interjúkészítés” további kérdezői beavatkozási műveleteit és hatásait mutatja be az életútinterjú készítése során. A poszttraumás élethelyzetben vagy akut válsághelyzetben lévő interjúalanyokkal készített narratív interjú sajátos határhelyzete még mélyebben tárja fel a kérdező és kérdezett interakciójának „adat-generáló” mechanizmusait, a helyzetfüggő kérdezői technikák sikerfeltételeit. A stabil élethelyzetben lévő interjúalanyoknál (soá-túlélőknél) a kérdező ún. szcenikus emlékezés technikát alkalmazhat, melynek során a felek közösen próbálják összerakni az egyes emléktöredékeket (232). Az akut válsághelyzetben lévőknél (menekülteknél) azonban a közelmúlt krízise olyannyira destabilizálja a múltat és a jövőképet egyszerre, hogy a teljes élettörténet rekonstruálása nem lehetséges, az interjú középpontjába a traumatizáló események kerülnek (242). Mindkét helyzetben közös azonban, hogy az alany meghallgatása szenvedéseinek elismerésével, s ezért gyógyító hatással jár. A gyógyító hatás nem csak annyiban lényeges a nyilvánvaló emberességi szempontokon túl, hogy további demonstrációját nyújtja a kérdező és válaszoló közötti bonyolult viszonyrendszernek, hanem hatására a korábbi traumatikus, elfojtott emlékek megfogalmazhatóvá, kommunikálhatóvá, sőt valóságossá válnak (238). Ebben a folyamatban a narrátor egyre inkább „emlékei sodrásában” találja magát, a jelen önértelmezéseihez nem illő múltbeli események bukkannak fel, amelyek összességében az eddig látens jelen lévő életrajzi perspektíva átszervezéséhez, potenciálisan a megélt élettörténet új „Gestaltjához” vezethetnek (237). Az adatok tehát nem véglegesen adottként, hanem konstrukciós multipotencialitásukban „találhatóak” az egyénben, a hétköznapi rend részeként létezhetnek elfojtott vagy az interjúer aktív beavatkozásának eredményeképpen explicit újraszervezett formában. Bizonyos élethelyzetek hétköznapi determinációi olyan erősek is lehetnek, hogy szinte témától és módszertől függetlenül megszabják azt, milyen adatokat tudhat meg a kutató. Az adathiány és a kutatás nem szándékolt következményeinek értelmezéséhez pedig szükség van a társadalomtudományi vizsgálódás önreflexiójára.

A CSOPORTOK RENDJE

A fókuszcsoportos megközelítésmóddal két tanulmány foglalkozik a kézikönyvben. Bloor és szerzőtársai a fókuszcsoportok általános társadalomtudományi használhatóságát részletezik, míg Markova és szerzőtársai specifikusan a csoportokban zajló diszkurzív jelentésalkotási folyamatot vizsgálják. A Bloor et al. *Fókuszcsoport a társadalomtudományban:*

trendek és felhasználási módok (157–181) című tanulmány szerint a fókuszcsoporthasználat sajátos eredményeivel és a későmodern társadalom átalakulásával hozható összefüggésbe. Módszertanilag a mesterséges csoportok hozzáférést nyújtanak a természetes csoportokban egyébként nehezen megfigyelhető vagy csak időlegesen felmerülő, problematizálódó csoportjelenségekhez, normákhoz, folyamatokhoz és viszonyrendszerekhez (160, 164). Történetileg pedig a társadalmi változások révén a korábban meghatározó normatív erővel bíró csoporttípusok (pl. munkacsoportok, szomszédság) vesztek jelentőségükből, ezért a fókuszcsoporthasználat egyik haszna az új társadalmi befolyásolási lokalitások, források felderítésében áll, különös tekintettel a posztmodern „normativitás” komplexebb és interaktívabb formáira (161). A csoport egy társadalmilag „legitimált alkalom” a résztvevők számára a korábban természetesnek tekintett feltételezéseik feltárásához. A fókuszcsoporthasználat ugyanakkor nem igazán alkalmas viselkedések és attitűdök vizsgálatára, mivel a csoportokon belüli változékonyságuk – nyilván a csoport-konformitással összefüggésben – kevésbé jelenik meg. Annyiban azonban eltér az etnometodológia – Garfinkel – álláspontjától, hogy „normál körülmények között” a normák és jelentések viszonylag állandónak és korlátozónak tekinthetők, lévén megváltoztatásuk speciális körülményeket igényel. A szerzők finom kritikája annyiban tévesnek tűnik, hogy az etnometodológia nem a rend objektivitását vagy állandóságát vitatja, hanem létrejöttének dinamikáját és szubjektum általi meghatározottságát állítja figyelmé középpontjába. Összességében a fókuszcsoporthasználat a hétköznapi rend egyéneknél magasabb szintű *in situ* szerveződésének kutatását teszi lehetővé.

Markova és szerzőtársai *Dialógus és a gondolatok áramlása* (182–227) cikke az előbb említett szerveződésnek a diszkurzív aspektusát vizsgálja, mint konkrét résztvevőktől független diszkurzív hálózatok és interakciók konstruktumát (184). A diszkurzív szerveződést dinamikus interakcióként fogja fel, így a kutató nem kész szociális reprezentációkat „csapol meg”, hanem a jelentéseknek a dialogikus viszonyokban történő *in situ* formálódását és az ehhez szükséges szemantikai eszközöket tárja fel (183). Az interakció-elemzés célja a fókuszcsoporthasználat összehasonlításával globális diskurzus mintázatok, és az ezekhez szükséges mögöttes társadalmi reprezentációk megtalálása (215). Az eredmények a különféle csoportokban megjelenő, visszatérő topikus vagy érvelési „pályagörbéket” mutatnak ki, ilyenek például az analógia-megkülönböztetés ciklusok, melyek segítségével a résztvevők kiegészítik, kiterjesztik vagy ellenzik a korábban elhangzott állandó témákat vagy topikokat. Ezek a ciklusok, kiegészülve pl. metaforákkal, metonímiákkal és más diszkurzív alakzatokkal, alapvetően új, idegen gondolatoknak a jól ismert kontextusokba történő lehorgonyzását szolgálják (205). A globális érvelési mintázatok mögött a kutatók olyan mögöttes kulturális feltételezéseket, implicit premisszákat azonosítanak, „amelyekből és nem amelyekről” beszélünk (220). Ugyanakkor az etnometodológia fényében kérdéses ezeknek a reprezentációknak a státusza. Egyrészt lehet amellett érvelni, hogy az egyéni interakciók ilyesféle kulturális stabil állandókból való levezetése a folyamat lényegét elvétő zsákutca. Másrésztől védhető elképzelés, ha a hétköznapi csoportszintű diskurzus „normalizáló” eljárásaiként, a már sokszor hangzott „háttérbeli elvárásokként” kezeljük őket. Ezzel együtt mindkét fent említett cikkből hiányzik a fókuszcsoporthasználat mint mesterséges képződményeket létrehozó kutatók szerepére vonatkozó reflexió, az adatok és csoport-viszonyok létrehozását illetően.

Az interakciókat, elsősorban a nyelvi közvetített interakciókat „természetes” közegükben, az intézményekben vizsgálja John Heritage: *Párbeszédelemzés és intézményi beszéd – adatelemzés* (249–275) c. tanulmánya. Goffman nyomán az „interakciós rend” felfogható a hagyományos intézményekhez hasonló elkülönült intézményként, amely az élet korai szakaszától elsajátított jogok és kötelezettségek komplex készletéből áll (249). A párbeszédelemzés egyik válfaja az interakciós rendet mint önálló társadalmi intézményt vizsgálja, a másik megközelítésmód, a cikkel megegyezően, az intézményi keretekben megvalósuló intézményes jelenségként tanulmányozza azt (250). A narratív fordulatot tekintve az interakció-elemzés a nyelvet központi

helyen kezeli, ugyanakkor szerepével nem „per se” foglalkozik, hanem interakciókat szervező képessége miatt (279), az interakciók beszéd-alapú szekvenciális szerveződését eredményezve (250). Ezért az intézményes párbeszédelemzés a szekvenciákban megvalósuló jelentésekre és kontextusokra irányul. A szekvenciális megközelítésmód némileg hasonló a korábban említett topikus „pályagörbékhez”, csak az interakciók összehangolásának más-más nyelvi szintjeit vizsgálják. A párbeszéd során az interszubjektivitás egymást követő beszédcselekvések egymásra reflektáló kontextusai révén jön létre. Egy adott beszédcselekvés egyszerre reagál a megelőzően elhangzott beszédcselekvésre mint kontextusra és működik kontextusként empirikusan előkészítve és normatív elvárva a rákövetkező beszédcselekvést. A cselekvések összekapcsolódó szekvenciáiban² pedig a résztvevők megerősítik, elvetik vagy megelőlegezik az általuk vagy más által végrehajtott beszédcselekvések értelmét, ezáltal létrehozva az interszubjektív jelentéseket (251).

Heritage szerint az intézményes párbeszédet három sajátosság különbözteti meg a hétköznapi, informális beszélgetésektől: speciális célirányultság kitüntetett identitásokhoz kapcsolódva, a cselekvések körének intézményi korlátoltsága, továbbá az adott intézmény egyedi korlátai (252). A párbeszédelemzés az intézményi interakciók korlátait nem előre adottnak tekinti, hanem olyan kontextusként, melyet az interakciók aktualizálnak, tesznek valóságossá és érvényessé egy adott szituációban (252). Az intézményi interakciók a lexikai szinttől kezdődően a szekvencialitáson át egészen az átfogó struktúráig hierarchikusan szervezettek. Mindez a Foucault-féle hatalomfelfogáshoz áll közel, az intézményes szabályozottság az interakció minden szintjét átszövi (271). A goffmani „interakciós rend” feltárása és önálló intézményként tételezése szemléletében mindenképpen újító és a garfinkeli hétköznapi rendhez közelít. Önálló intézményként vizsgálva az interakciós rend a háttérbeli előfeltevések gyermekkori szocializációjára deríthet fényt, intézményeken belül pedig a garfinkeli „determinációsan nyitott diskurzus” fogalmilag valamivel pontosabb, és egyszerűbben rendezett megragadását teszi lehetővé. Markova és társai tanulmányához képest pedig túllép a kiscsoportokon a mezzo- vagy makrotársadalmi értelemben felfogott intézmények irányába.

„TEXT”, VALÓSÁG, VIDEÓ

Christian Heath: *Szemtől szembeni interakciókban zajló tevékenységek elemzése videó használatával* (276–296) c. cikke a párbeszédelemzéshez kidolgozott szekvenciális-elemzést folytatja azzal a különbséggel, hogy az interakciók szerveződésénél figyelembe veszi a cselekvések beszéden túli látható (test és testi mozdulatok) és hallható aspektusait, vagyis a „teljes cselekvést” (saját szóhasználat, Gy. L.), továbbá a fizikai környezet tárgyait, utóbbiak fizikai, látható és hallható tulajdonságait. Erre a célra kitűnően alkalmas a hétköznapi helyzetekről készült spontán videofelvétel, elemzésük közvetlenül etnometodológiához kapcsolódik, hiszen a cselekvések *in situ* látható megvalósulását a hétköznapi „objektív rend” szünet nélküli, pillanatról pillanatra történő megteremtéseként értelmezi (276, 279, 280). A kutatás egyrészt annak a módszertani eszköztárnak a feltárására irányult, mellyel a résztvevők a cselekvéseiket létrehozzák a beszéd mellett a test, tárgyak, a környezet felhasználásával. Másrészt a cselekvések összehangolódását, az interakciók helyzetfüggő szerveződését vizsgálták az előbb említett eszközök figyelembevételével (278). A beszédlépések szekvenciája továbbra is az interakciók fő szervező rendje,

² Egy beszéd-szekvencia változó számú beszédlépésből vagy beszédcselekvésből áll, a fenti példában a szekvencia 3 beszédcselekvést foglal magában.

azonban a beszéd-szekvencialitás csak egyik az eltérő szekvencialitások sorában. Máshogyan fogalmazva, az interakciók szekvencialitása bonyolultabban írható le, ha a magatartás vizuális és taktilis elemeit, a környezeti jellemzőket is figyelembe vesszük, mivel utóbbiak nem feltétlenül tükrözik a beszéd interakciók lépésről lépésre történő alakulását (282). Arra, hogy a *home video* nyújtotta „teljes cselekvés” és teljes kontextus elemzése nem triviális, a tanulmányban egy beteglátogatási példa mutatott rá. Egy hétköznapi háziorvosi szituáció beszélgetésének pusztán szöveges átirata révén egyszerűen nem volt rekonstruálható a rendelőben történtek valódi értelme, az elhangzott beszélgetés interakciós és szekvenciális relevanciája (287). Azaz a beszélőlépések központiségük ellenére elégtelennek mutatkoztak önmagukban a magatartások szervezésére, sőt a beszéd-cselekvések és általában a magatartások magasabb szintű összehangolásához a betegnek az orvos figyelmét felkeltő fizikai cselekvésekre volt szüksége (289). Azaz, az interakciós összehangoltság eltérő testi, vizuális, tárgyi és beszéd-szintjei valósultak meg, melyek bonyolult közzjátéka eredményezte végül a szituáció általános sikeres szerveződését. A példában egyértelművé válik a hagyományos mérő-eszközök alkalmatlansága a komplexebb helyzetek és a „teljes cselekvés” vizsgálatára, a kérdőívezés „rostáján” egyszerűen kihullanak a fenti interakció alapvető megértéséhez szükséges információk, miközben olyan helyzetről van szó, amelyből reprezentatív mintát lehetne venni. A videók tehát „feltörő” bepillantást nyújtanak a hétköznapi viselkedés rendjébe a garfinkeli beavatkozásokhoz hasonlóan. Ennek egy része azonban csupán a megfelelő „technikai” eszközökön, a kamerán múlt, hiszen a hétköznapi szituációk jellemzői a maguk tudományelöttes formájukban mindenki előtt ismeretesek, egyszerűen hiányos módszertani és fogalmi készlet állt rendelkezésre ezen hétköznapi tapasztalatok társadalomtudományi megragadásához. A társadalomtudományi tapasztalati tér változása itt már látványosan tetten érhető például a beszéd és cselekvés vonatkozásában, hiszen előbbiek a társadalomtudományi elemzések többségében elsősorban „textuális” átírásukban, „jelöltként” adottak, testi, látható és hallható konstrukciós elemeiktől megfosztva.

A Theo van Leeuwen: *Szemiotika és ikonográfia* (297–328) című tanulmány elsőre kicsit „kakukktójásnak” tűnik a tanulmánykötetben, mivel tárgyak egy meghatározott típusával, a képek explicit és rejtett jelentéseivel foglalkozik. A cikkben tárgyalt két megközelítésmód között az a fő különbség, hogy a szemiotika elsősorban a jelenben alkotott képek „textuális” érveire korlátozódik, az ikonográfia pedig elsősorban múltbeli alkotások korabeli jelentéseit intertextuális összehasonlításokkal, külön kutatómunkával tárja fel (327). Ugyanakkor, mindkét irányzat a képek három alapvető jelentésrétegét különbözteti meg. A denotációs vagy reprezentációs réteg a képek által elsődlegesen megjelenített emberekre, helyekre és dolgokra kérdez rá. A szemiotikai esetében a reprezentációs felismerés a jelenben élő kortárs befogadó hétköznapi magától értetődő értelmezése, az ikonográfia esetében azonban a múltbeli értelmezés külön kutatómunkát igényel (299, 307). A szemiotikai konnotáció az elsődlegesen reprezentált dolgok „helyett álló” jelentésekre vagy jelöltekre vonatkozik (302), azonban ikonográfiai szempontból ezeknek a másodlagos jelentéseknek két szintje különíthető el. Az ikonográfiai szimbólumok vagy szemiotikai konnotációk absztrakt vagy figuratív módon megjelenített konvencionális elképzeléseket, fogalmakat jelölnek, ilyen például a 20. századi fényképeken a feketék és gyümölcsök összekapcsolása, a trópusi gyümölcsök egyszerre szimbólumai a trópusi bőségeknek és a feketék „lustaságának” (320). Az ikonológiai szimbolizmus a kép egészét, az elsődleges reprezentációkat és másodlagos konvencionális szimbólumokat tágabb társadalmi és kulturális előfeltételeinek összefüggésében vizsgálja, nagyjából „ideológiaként” tekinthető, amely feltárja egy nemzet, egy korszak, egy osztály stb. jellegzetességeit (307). Előbbi példában a gyümölcsök elsődleges szimbolikus értelmén túl az ikonológiai szimbolizmus az összreprezentáció „miértjére” kérdez rá: a „*fehérek milyen érdekét szolgálják ezek a reprezentációk?*” (326).

A képek sajátos eszközeik révén különösen alkalmasak a jelentések „naturalizálására”, mintha azok természetesen adottak, „találtak” lennének, melyeket nem szükséges teljesen kimondani, mintha nem egy hatalmi intézmény vagy rend manifesztációi lennének. Erre szolgálhatnak a testtartások (pl. a Goffman által leírt nemi testi ábrázolástípusok), tárgyak (pl. könyvespolc és intellektus megfeleltetése) és maga a stílus (a keretezéssel, távolság, megvilágítás, fókusz stb. megválasztásával) (303–304). Következésképpen a képek ábrázolási eszköztára rávilágít a korábbi szituációs interakció-elemzés elemeinek, a személyeknek, tárgyaknak és cselekvéseknek a jelentésbeli többrétegűségére. A hétköznapi rend és a kutatási módszertanok rendje nem csupán az interakciók kölcsönös *in situ* összehangolódási folyamata révén vezet a jelentések változékonyságához, hanem maguk az egyes elemek is inherens többrétegűséggel rendelkeznek. A jelentések tehát tárgyakhoz, személyekhez és cselekvésekhez többrétegűen tapadva, komplex cselekvési interakciók elemeiként hozzák létre az interszubjektivitás valamifajta éppen aktuális állapotát. A szemiotika és ikonográfia ezen túlmenően lehetővé teszi a videó elemzésnél hiányzó megfigyelői pozíció rekonstrukcióját, annak megállapítását, a videó vagy monitor mögött lévő kutató hogyan konstruálja meg a maga részéről a reprezentálni kívánt valóságot.

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Szavak, képek, jelentés* sokszínű, mégis összefüggésükben értelmezhető szövegei végeredményben a hétköznapi társadalmi valóság rejtett vagy új aspektusait teszik hozzáférhetővé, melyre a hagyományos pozitívista iskola elméleti vagy módszertani eszközei kevésbé alkalmasak. Továbbá agyonelemzett jelenségeknek, pl. a cselekvésnek, nyújtják teljesebb elméleti és módszertani megragadását, ahogyan azt kutatók és laikusok is a maguk komplex állapotában tapasztalják és használják a hétköznapi életben. A könyv így impliciten és a hagyományos érvényesség és megbízhatóság visszatérő említésével expliciten is a kvantitatív pozitívista iskolával szembeállítható pontként működik. Teszi ezt horizontálisan, a társadalmi jelenségek párhuzamos több irányú megközelítésmódjainak egymás mellé helyezésével, és vertikálisan az egyéni pszichikum élettörténeti szerveződésétől a makrotársadalmi intézmények hatalmi szintjéig.

A könyv ezzel együtt egy komoly, talán mára inkább kelet-közép-európai periferikus dilemmát is megjelenít: hogyan lehet a kvalitatív és kvantitatív iskolákat „összebékíteni”? A tanulmány-sorozaton többé-kevésbé végighúzódnó etnometodológia ad erre egy meglehetősen radikális, a hagyományos megközelítéseket némileg jogosan félretelőlő dekonstrukciós választ, amennyiben a társadalmi valóság innovatív feltárásához a pozitívista megismerési módot és pozíciót már a makroelméletek szintjétől alkalmatlannak tartja. Erre a kérdésre azonban több válasz is adható, és az etnometodológia alapján más következtetések is levonhatóak, mint Garfinkel és a tudományos mezőbe „újonnan belépő” társainak establishment ellen irányuló némiképp „hasító” radikalizmusa. Ellenirányú törekvésként például felhozható Arthur L. Stinchcombe, aki már 1968-as – azaz az etnometodológia kibontakozásával megegyező időszakban született – *Constructing Social Theories* című módszertani kézikönyvében a kvantitatív oldalról próbálta egységesíteni a két módszertant, a kvalitatív jelenségek újszerű kvantitatív operacionalizálási javaslataival (Stinchcombe 1987). A fenti tanulmányok ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy bármennyire nyitott is legyen egy kvantitatív kutatási irány, egész egyszerűen az alkalmazott kérdőívek, kísérletek, indexek és skálák inherens megismerési korlátokkal, jobban mondva komoly episztemiológiai előfeltevésekkel rendelkeznek. A két irányzat között helyezhető el Michael Burawoy: *The Extended Case Method* cikke, melyben a szerző az egyoldalú kvalitatív vagy kvantitatív „inkorporációk” vagy bekebelezés helyett a „békés egymás mellett élés” mellett tesz hitet (Burawoy 1998). Megoldási javaslata két elkülönülő tudományos „munkamegosztási” modellt vázol fel, a hallgatólagos „status quo”-ra tekintettel. A „pozitívista

modell” zavaró kontextus-hatásokat redukáló vagy kontrolláló előfeltevéseire³ építve kidolgozható egy „reflexív modell”, amely éppen a semlegességet és kívülállóságot biztosító elvekkel szemben a kontextus-hatásokon alapul (Burawoy 1998:26). A rendet megzavaró és feltáró „beavatkozás” a társadalmi élet szerveződésének több szintjén kamatoztatható a társadalmi folyamatok, struktúrák rekonstrukciójában. Értelmezésében a megszokott kvalitatív és kvantitatív kutatási irányzatok valójában ugyanazoknak a technikáknak a más-más modellben történő alkalmazásához köthető pl. az interjú a pozitív modellben survey módszertan, a reflexív modellben pedig narratív interjú stb. (Burawoy 1998:29). A burawoy-i javaslatnak kétségkívül előnye, hogy a kvalitatív iskolát a pozitivista iskolával egyenrangú és szisztematikus elvek mentén értelmezhető megismerési modellként építi fel, formalizálja.

Mindemellett, ha van ennek a könyvnek egy nagy tanulsága, az az, hogy a kutatói beavatkozás hatása az általa vizsgált társadalmi valóságba nem hagyható figyelmen kívül semmifajta módszertani megközelítésben. Akár egy, akár két modellben gondolkodunk, a megismerés mindenképpen beavatkozik a valóságba. Innentől a kérdés már nem igazán az objektivitás vagy kívülállóság körül forog, hanem a beavatkozás vajon megfelelő irányú konstrukciót végez-e az adott kutatási helyzet sajátos megismerési érdekeinek megfelelő információk generálásához? Továbbá hogyan tárható fel az egyes helyzetek kutatás- és konstrukciófüggő információs szükséglete? Az ítéletalkotási idióta helyett az okos, társadalmilag rendkívül alkalmazkodó adatgeneráló ember képe merül fel, aki ha kell, szépen felöltözve, minden kérdés-felelet játékot betartva szolgáltatja az információkat, egyébként otthonában és családjának körében a következményekkel nem törődve bárkiről és bármiről elmondja kontrollálatlan és kérdezetlen véleményét. Azaz, az objektivitás vagy szubjektivitás helyett a legitimitás problematizálódik, egyszerre több legitim objektív információ is elérhető ugyanarról a társadalmi valóságról. Ezért általában releváns a társadalomtudományi megismerési helyzetek adattermelő konstruktivista hatókörének vizsgálata, és különösen égető a változó társadalmi infokommunikációs környezetre tekintettel. Az új internetes és mobil platformok, programok sosem látott mennyiségű elő-strukturált adatot termelnek, látszólag a hagyományos pozitivista megközelítések hasznára, valójában csak félig használhatóan, hiszen az emberek életük egyre nagyobb szeletét tanulják meg új módon kontrollálni, formába önteni és képviselni – a kérdés, hogy mit kezdhetünk ezzel a „valósággal”, és azzal, amit eltakarnak. A könyv által bemutatott irányzatok feltárta új társadalmi aspektusok, az ezekben szerepet játszó kölcsönös konstrukciós potenciál tudatosulása, a változó történeti-társadalmi valóság szolgáltatja azt a megfigyelési területet, mely a társadalomtudományok tapasztalati területeként részben szakmailag részben „tudományelöttesen és informálisan” preformált (Habermas 1994:151).

HIVATKOZÁSOK

Babbie, E. (2003) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.

Burawoy, M. (1998) The Extended Case Method. *Sociological Theory*, Vol. 16, No.1 (Mar.)

Habermas, J. (1994) *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz.

Stinchcombe, A. L. (1987) *Constructing Social Theories*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

White, H. (2006) Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: Gyurgyák J. – Kisantal T. (szerk.) *Történelemelmélet II*. Budapest: Osiris, 863–898.

³ Az interjú-helyzet kontextusát kontrolláló semleges interakciós mód (*no reactivity*) és tartalom (*reliability*), illetve a terep-hatást redukáló megismételhetőség (*replicability*).